

ՀԱՄԱՐԱՆՅԻ

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆ

ագրատունյաց և Կիլիկյան թագավորությունների անկումով հայ ժողովուրդը զրկվեց պետականությունից և ընկավ օտարների՝ մահմեդական Պարսկաստանի ու Թուրքիայի դաժան լծի տակ: Դարեր տեղեկին հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրվող անլուր բռնությունները, բայց նա երբեք չհուսալքվեց և իր սրտում միշտ վառ պահեց ազատության, փրկության տենչը, հավատացած որ մի օր վերջ կգտնեն անպատմելի տառաջանքները: Ազատության տենչը տիրական է դառնում հատկապես XVIII դարում, երբ հայ ժողովուրդը վերջնականապես ու անվերապահորեն ալն համոզման է գալիս, որ իր փրկությունը պիտի գա հյուսիսից՝ Ռուսաստանից: Այս գաղափարով էին տոգորված ալն ժամանակվա բոլոր հայերը, սկսած էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսից, Աղվանից Գրանձասարի կաթողիկոսից, Ղարաբաղի մելիքներից մինչև վերջին բամիկը: Ռուսաստանի օրրստօրն հզորացումը և Անդրկովկասի սահմաններին ընդհուպ մոտենալը թևավորում էր նրանց, նոր հույսեր ներշնչում:

Եթե հայերի բուռն ձգտումն էր պարսկատաճկական բռնակալության լծից օր առաջ ազատագրվել փրկարար Ռուսաստանի ձեռքով, ապա ռուսաց արքունիքն էլ իր հերթին անտառքեր չէր դնալի հայերի այս ձգտումը: Ռուսաց արքունիքի և հայերի միջև ստեղծվում են սերտ փոխհարաբերություններ, որոնք առանձնապես նշանակալից են դառնում Եկատերինա Բ կայսրուհու օրոք, երբ Ռուսաստանը ծրագրում է մահմեդական լրծից ազատագրել Բալկանյան թերակղզու և

Անդրկովկասի քրիստոնյա ազգաբնակչությունը: Հայ-ռուսական հարաբերությունների զարգացման և հայ ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի այս օրերին խոշոր դեր էր վիճակված խաղալ մի անձնավորություն, որը հանդիսանում էր հայ ժողովրդի լավագույն իղձերի արտահայտիչն ու թարգմանը: Այդ անձնավորությունը Հովսեփ Արղությանն էր:

II

Հովսեփ Արղությանը ծնվել է 1743 թվին Սանահինում: Սկզբնական կրթությունը ըստացել է հայրենի Սանահինի վանքում, իսկ հետո ուսումը շարունակելու համար տեղափոխվել է էջմիածին, ուր իր բնածին ընդունակությունների շնորհիվ, շուտով արժանացել է նորընտիր Սիմեոն կաթողիկոսի առանձնահատուկ ուշադրության և հոգածության: Վարդապետության տարիներին իր վրա դրված պարտականությունները ամենայն բարեխղճությամբ կատարելուց հետո Հովսեփ Արղությանը, 26 տարեկան հասակում, Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից եպիսկոպոս է ձեռնադրվում, իսկ շորս տարի անց էլ, 30 տարեկան հասակում, նա արդեն արքեպիսկոպոս էր:

Սիմեոն կաթողիկոսը վաղուց սերտ կապեր էր հաստատել ռուսաց արքունիքի հետ, բայց որպեսզի հետադառնում համազգային Աթոռի ու համայն հայության հետ կապված խնդիրները բարենաչող ընթացք ստանալին ռուսաց արքունիքում, նա Արղությանին նըշանակում է Ռուսաստանի թեմի հայոց առաջնորդ: Առաջնորդանիստ քաղաքն այդ

ժամանակ Աստուածային էր, ուր բավարարանալի հայեր էին բնակվում:

Նոր նշանակված առաջնորդն ուղևորվում է Աստուածային, բայց այնտեղ երկար չի մնում: Հայտնի Հովհաննես Լազարյանը Արդուությանին հրավիրում է իր մոտ Պետերբուրգ և հետզհետե ներգրավում նրան վերնախավների շրջանակի մեջ: Լազարյանը Արդուությանին ներկայացնում է նաև Նկատների-նա Բ կայսրուհուն: Ահա հենց այս ժամանակից էլ սկսած Արդուությանը մշտապես կապվում է ռուսաց արքունիքի հետ, աշխատելով վերջինիս միջոցով դրականորեն լուծել հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրը:

Ռուսաց արքունիքի լիակատար վստահությունը նվաճելու համար Արդուությանը սկսում է մեծամեծ ծառայություններ մատուցել ներսն: Նա, Հովհաննես Լազարյանի հորդորմամբ, ջերմ հրավեր է կարդում Ղրիմի հայերին՝ Ռուսաստան գաղթելու և ընդմիջատ ազատվելու մահմեդական խանի լծից: Գաղթողները բնակություն են հաստատում Դոնի Ռոստովի մոտ— քաղաքացիք նորակիրտ Նոր-Նախիջևանում, իսկ գյուղացիք նրա շրջակայքում: Արդուությանի միջնորդությամբ գաղթողները հատուկ արտոնություններ են ձեռք բերում և որոշ ժամանակով ազատվում ամեն տեսակի հարկերից: Արդուությանը Նոր-Նախիջևանում հիմնում է եկեղեցիներ և բաց անում երկու դպրոց՝ Սահականուշյան և Մեսրոպյան: Նոր-Նախիջևանից ոչ շատ հեռու նա մի վանք է շինում և անունը դնում Ս. Խաչ: Նոր վանքի հեղինակությունն ու նշանակությունը բարձրացնելու համար Արդուությանը նրան կից բաց է առնում տպարան ու դպրոց: Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսքով անդրադառնալ այս տպարանին:

III

Արդուությանը, Ռուսաստանում ապրելով և ծանոթանալով այնտեղ օր ավուր ծավալվող տպագրական գործի հետ, մեծ փափագ ուներ լուսավորության տարածման այդ նոր ու գորավոր զենքը ծառայեցնել հայ ժողովրդի մտավոր զարգացմանը: Նա ծանոթ էր էջմիածնում Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնած տպարանին ու թղթի գործարանին, որոնք պարսից բռնապետության ներքո գտնվելով ավերվեցան— թղթի գործարանն իսպառ, իսկ տպարանը՝ մասամբ: 1779 թվին Պետերբուրգում նա ծանոթանում է Գրիգոր Խաչատրյան անունով մի հայի հետ, որը

նոր էր եկել Լոնդոնից: Խաչատրյանը նոր-ջուղայեցի էր և վաճառականությամբ մեծ հարստության տիրանալով, եկել ու բնակություն էր հաստատել Լոնդոնում: Տեսնելով տպագրական գործի կատարած խոշոր դերը կուլտուրական ազգերի զարթոնքի գործում, նա մտադրվում է տպարան կազմակերպել հայերեն գրքեր տպագրելու համար: Այս նպատակով, հայերեն տառեր ձուլել տալուց և տպարանական անհրաժեշտ պարագաներ պատրաստելուց հետո, Խաչատրյանն ուղևորվում է Պետերբուրգ, ուր և ծանոթություն է հաստատում լուսամիտ ու եռանդուն Արդուությանի հետ: Վերջինս մեծ համակրանքով է վերաբերում Խաչատրյանի նախաձեռնությանը և նյութական միջոցներ տրամադրելով հնարավորություն է տալիս նրան մի շարք գրքեր տպագրելու, մեծ մասամբ կրոնական բովանդակությամբ: Հայոց և ռուսաց լեզուների ուսուցման գործում ռուսահայերին օժանդակած լինելու համար Արդուությանի նախաձեռնությամբ այստեղ տպագրվում են երկու գիրք— «Իմանալի գիտություն» և «Ծախիղ լեզուագիտություն»:

Սակայն այս ձեռնարկություններից տպարանատեր Խաչատրյանը ոչ միայն չէր օգտվում, այլ և մեծամեծ վնասներ էր կրում: Այդ ժամանակ Արդուությանը տպարանատիրոջ վնասների մի մասը հատուցելուց հետո տպարանը գնում է և Նոր-Նախիջևան տեղափոխելով հաստատում Ս. Խաչ վանքում: Հենց այստեղ էլ, Արդուությանի ղեկավարությամբ, սկիզբ է դրվում այս տպարանի բեղմնավոր գործունեության: Այստեղ տպագրված գրքերից հիշատակենք հայտնի «Տեղեմաք»-ի թարգմանությունը և «Բժշկարան»-ը: Վերջինիս հեղինակը նոր-ջուղայեցի մի հայ բժիշկ էր, Քալանթարյան ազգանունով, որը լսելով Արդուությանի տպարանի մասին, իր կազմած գիրքը ուղարկել էր այստեղ տպագրելու համար: Զարմանալի կերպով Արդուությանը կարողանում էր մեկնեանսներ գտնել զանազան գրքեր տպագրելու համար և եթե երկար ժամանակով նա Նոր-Նախիջևանից բացակայած չլիներ, ապա այս տպարանը անշուշտ առավել մեծ գործ կատարած կլիներ: Հետագայում այս տպարանը փոխադրվում է Աստուածային, բայց այստեղ, Արդուությանի հաճախակի բացակայության պատճառով, մի առանձին աչքի ընկնող գործ չի կատարում:

Արդուությանի տպագրական գործունեության առնչությամբ կարևոր ենք համարում նշել նաև նրա կատարած մի այլ աշխատանք: Երկար տարիներ Ռուսաստանում ապ-

րելով Արղուսյանը նկատում է, որ ուսում հոգևորականությունը կանխակալ կարծիք է կազմել հայերի մասին, նրանց համարելով հերձվածող ու ուղղափառությունից հեռացած: Այս կարծիքը առաջացել էր հունական աղբյուրների շնորհիվ: Եկեղեցական պատմությունից հայտնի է, թե ինչպես բյուզանդացիք բազմիցս փորձել են հայ ազգային եկեղեցին զրկել իր ինքնուրույնությունից և ենթարկել այն բյուզանդական եկեղեցուն. սակայն իրենց այս նպատակին չհասնելով, նրանք դիմել են զրպարտությունների մեթոդին, ամեն կերպ աշխատելով կասկածի տակ դնել հայ եկեղեցու դավանանքի ուղղափառությունը: Եվ քանի որ քրիստոնեությունը Ռուսաստան մուտք էր գործել բյուզանդիայից, ապա ուսում հոգևորականությունն էլ ժառանգել էր բյուզանդացիների տեսակետը հայ եկեղեցու և հայերի մասին: Արղուսյանը, օգտվելով իր հինակալորդի քրիստոնեության մեթոդից, աշխատում է վերացնել հայ եկեղեցու մասին եղած թյուր կարծիքը և ցույց տալ, որ հայոց եկեղեցին քրիստոնեական հնագույն եկեղեցիներից մեկն է, որը անաղարտությամբ պահպանում է առաքելական կաթողիկոս եկեղեցու դավանանքն ու ծեսերը: Նա իր երկարատև պաշտոնավարության ընթացքում սերտ հարաբերություն է մշակում ուսում բարձր հոգևորականության հետ և հաճախակի այցելելով ուսուցիչ եկեղեցիները ներկա լինում պատարագներին: Մյուս կողմից էլ հրավեր է կարդում ուսում հոգևորականության ակամավոր ներկայացուցիչներին, ինչպես և պալատական բարձր պաշտոնյաներին ու աստիճանավորներին հաճախել հայոց եկեղեցիները և ներկա գտնվել պատարագին, որն ինքը կատարում էր ամենայն հանդիսավորությամբ: Այսպիսով նա աստիճանաբար եղբայրական սերտ կապեր է հաստատում երկու քույր եկեղեցիների միջև: Զբաղակալանալով սրանով, Արղուսյանը 1799 թվին Պետերբուրգում ուսուցիչ լեզվով հրատարակում է «Исповѣданіе Христіанскія веры Армянскія церкви» խորագիրը կրող գիրքը, որի մեջ տեղ էր գտել հայոց եկեղեցու գավառությունը և պատարագի արարողության թարգմանությունը: Գրքի նպատակն էր ուսուցիչներին ճշգրիտ գաղափար տալ հայ եկեղեցու մասին:

Այժմ անդադառնալով Արղուսյանի գործունեությանը Ղրիմի հայերին գաղթեցնելուց հետո:

IV

Թե վերաբնակների և թե Մոզգոկի ու Ղրղլարի հայության ամբողջ հոգսը իր ուսերի վրա էր առել Արղուսյանը: Նրան հաճախա-

կի կարելի էր տեսնել և՛ Նոր-Նախիջևանում, և՛ Աստրախանում, և՛ Մոզգոկում, և՛ Ղրղլարում, և՛ Պետերբուրգում, ու այսպես շարունակ նա ճանապարհորդության մեջ էր գտնվում, նա չէր եղել միայն Ղրիմում և ահա առիթ է ստեղծվում այնտեղ ևս երևալու:

Նորանվաճ Ղրիմի կառավարիչ Գրիգորի Պոտյոմկինի խնդրանք 1787 թվին Եկատերինա Բ կայսրուհին ճանապարհորդություն է կատարում դեպի Ղրիմ: Այս ուղևորության ընթացքում կայսրուհին պիտի այցելեր նաև Նոր-Նախիջևան, բայց հետո ճանապարհորդության ծրագիրը փոխվում է, և Արղուսյանը, փոխառնակ Նոր-Նախիջևանում կայսրուհուն դիմավորելու ու փառավոր ընդունելություն ցույց տալու, ներկայանում է նրան Կրեմենչուկ քաղաքում:

Այնուհետև Արղուսյանը ուղևորվում է Ղրիմ՝ աշխտեղ մնացած սակավաթիվ հայությանն այցելելու և Ս. Խաչ վանքը տեսնելու: Նպատակով: Վանքը կարգի բերելուց և ժողովրդին մխիթարելուց հետո նա Նոր-Նախիջևանի վրայով ուղևորվում է Աստրախան, բայց այստեղ երկար չի մնում, հանգամանքները նրան ստիպում են նորից Պետերբուրգ ուղևորվել:

Հաջորդ, 1788 թվին պատերազմ է ծագում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Քանի որ պատերազմական գործողությունները տեղի էին ունենում Բոսարաբիայում ու Մոլդավիայում, ուր շատ հայեր էին ապրում, ապա գլխավոր հրամանատար Գրիգորի Պոտյոմկինը նպատակահարմար է գտնում իր մոտ ռազմական հրավիրել Արղուսյանին: Բազմաքանակ հայերի ներկայությունը այդ շրջաններում ինքնին խոշոր գրավական էր ռուսական զինքի հաջողության համար, որովհետև հայերը միշտ էլ առանձին սեր են տածել դեպի քրիստոնյա Ռուսաստանը և նրանից ակնկալել իրենց փրկությունը: Ռազմական ժամանելով Արղուսյանը ջերմ հորդորներ է կարդում տեղացի հայերին, առաջարկելով ամեն կերպ աջակցել ռուս զորքին և նրա վրա նայել որպես ազատարար հրեշտակի վրա: Հայ արքեպիսկոպոսի ներկայությամբ ռազմականում ղեկավարության աղբյուր էր հանդիսանում ո՛չ միայն տեղացի հայերի, այլև ուսուցիչ զորաբանակի շարքերում կռվող բազմաթիվ հայ սպաների ու հայ կամավորներից բաղկացած առանձին զորամասի մարտիկների համար:

Պատերազմական գործողությունները ու-

վարտվելու վրա էին, երբ Գրիգորի Պոստոմ-
կինը Արղուիթյանին առաջարկում է հայերին
դադլնեցնել այն քաղաքները, որոնք հաշ-
տության պայմանագրի համաձայն նորից
պիտի վերադարձվեն թուրքիային: Եվ Ար-
ղուիթյանը իրեն հատուկ ծրագրանությամբ
կատարում է այս հանձնարարությունը:
Բայց նրա ցանկությունն էր այս նոր գաղ-
թականների համար մի հայաքաղաք հիմնել
և նրանց այնտեղ բնակեցնել: Բանակցու-
թյան մեջ մտնելով ուսա կառավարության
հետ, Արղուիթյանը այս նպատակի համար մի
լնդարձակ հողամաս է ստանում Դինպար գե-
տի վրա գտնվող Դուբոսարի քաղաքին մոտ
և ապա նոր քաղաքի հատակագիծը կազմե-
լով ուղարկում կայսրուհուն՝ ի հաստատու-
թյուն: Երբ ստացվում է հաստատված հա-
տակագիծը, Արղուիթյանը 1792 թվին մեծ
հանդիսավորությամբ կատարում է քաղաքի
հիմնադրումը և ի պատիվ Գրիգոր Լուսա-
վորչի ու Գրիգորի Պոստոմկինի, որը 1791
թվի աշնանը վախճանվել էր, քաղաքը կո-
չում է Գրիգորիոպոլ: Նոր գաղթականության
համար կրթված հոգևոր հովիվներ և ուսյալ
մարդիկ պատրաստելու նպատակով Արղուիթ-
յանը նրանցից 30 հոգու ուղարկում է Նոր-
նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, ախտեղ ուսա-
նելու համար:

Այսպիսով Ռուսաստանի հայոց թեմը գը-
նալով ընդարձակվում էր. Աստրախանի,
Ղզլարի ու Մոզդուկի վրա ավելանում են
Նոր-Նախիջևանն, իր շրջակայքի գյուղերով,
ամբողջ Դրիմի թերակղզին և վերջապես նո-
րահիմն Գրիգորիոպոլ քաղաքը: Պետք է նը-
շել, որ Արղուիթյանին հաջողվում է այս նոր
գաղթականության համար ևս կառավարու-
թյունից մեծ արտոնություններ ստանալ:

Արղուիթյանի տեսադաշտից դուրս չեն մը-
նում նաև չերքեզների երկրում վաղուց ի վեր
բնակություն հաստատած մի բուռն հայերը,
որոնք դրսի աշխարհից կտրված լինելու հե-
տևանքով միայն արտաքին ծեսերով ու ա-
վանդություններով էին մնացել հայ քրիս-
տոնյա: Արղուիթյանը շուտով կապ է հաստա-
տում այս լեռնյի հայերի հետ և հատուկ
մարդիկ ուղարկում նրանց մոտ. բայց նրան
չի հաջողվում որևէ դրական արդյունքի հան-
գեցնել իր սկսած գործը, հավանորեն հա-
ղորդակցության դժվարությունների հետե-
վանքով: Հետագայում, երբ ուսական իշ-
խանությունը ամրապնդվում է Հյուսիսային
կովկասում, այդ մի բուռն չերքեզահայերը
դադլում են լեռնային Չերքեզիայից ու բը-

նակություն հաստատում միքձակա արգու-
վանդ տափաստանում: Այդ նրանք էին, որ
1838 թվին, ուս կառավարության աջակցու-
թյամբ, հիմնեցին Արմավիր քաղաքը:

Այստեղ պետք է հիշատակել, որ Արղու-
թյանն այդ ժամանակաշրջանում կապեր է
հաստատում նաև հեռավոր Ավդանստանի
մայրաքաղաք Քաբուլում ապրող հայերի
հետ, որոնք զբաղվում էին վաճառականու-
թյամբ և արհեստներով: Սրանք մեծ մա-
սամբ Նոր-Ջուլայից բռնի տեղահանվել ու
Քաբուլ էին տեղափոխվել, որպեսզի Ավ-
դանստանում զարկ տան վաճառականու-
թյան ու արհեստների ծաղկմանը:

V

Ինչպես տեսնում ենք, Արղուիթյանի գոր-
ծունեությունը Ռուսաստանի հայոց թեմում
սկսվում է հայ նոր գաղթականների տեղա-
վորումով և Նոր-Նախիջևան ու Գրիգորիո-
պոլ քաղաքների հիմնադրումով: Միաժամա-
նակ մի շարք արտոնություններ ու առանձ-
նաշնորհումներ ձեռք բերելով նա միանգա-
մայն ապահովում է նաև նրանց խաղաղ ու
ապահով կյանքը:

Բայց սրանցով չէր սահմանափակվում
Արղուիթյանի բազմակողմանի գործունեու-
թյունը: Հանգամանքների դասավորմամբ
շուտով Արղուիթյանը գլուխ է կանգնում մի
նոր շարժման, որի նպատակն էր Արևելա-
հայաստանում վերականգնել հայկական
անկախ իշխանությունը: Իր ամբողջ եռանդն
ու ջանքերը ի սպաս ջնելով քսան տարի շա-
րունակ, հռչակավոր Հովհաննես Լազարյա-
նի հետ միասին, նա աշխատել է այդ մեծ
ծրագրի իրագործման վրա: Ուրախությամբ ու
վհատության քիչ պահեր չի ապրել նա իր
այդ հայրենանվեր գործունեության ընթաց-
քում, բայց հուսալքումը խորթ է եղել նրան
և վառ հավատը հարազատ ժողովրդի լուսա-
պայծառ ապագայի նկատմամբ երբեք չի
մարել նրա հոգում: Երբ քսան տարվա տըք-
նաջան աշխատանքը, քաղաքական հանգա-
մանքների աննպաստ դասավորման հետևան-
քով, հաջողությամբ չի պսակվում, ապա
այդ ձախողությունից հարկավ Արղուիթյանն
առաջինն էր, որ խորապես խոցվում է: Մը-
նում է մեզ զարմանալ նրա անսպառ համ-
բերության և դառն վշտին դիմանալու զո-
րեղ կամքի վրա, որ արդյունք էր ապագայի
նկատմամբ նրա ունեցած վառ հույսի:

VI

Եկատերինա Բ կայսրուհու օրոք Ռուսաստանը երկու հաջող պատերազմ է մղում Թուրքիայի դեմ: Իշխան Գրիգորի Պոսյոմկինը դաշնակից Ավստրիայի հետ ծրագրում էր Թուրքիայի իշխանության տակ գտնվող Բալկանյան թերակղզու վրա վերականգնել նախկին մի քանի կործանված թագավորություններ և դրանց թվում առաջին հերթին հունական թագավորությունը, որի մայրաքաղաքը պիտի լիներ Կոնստանտինոպոլիսը, իսկ մզկիթի վերածված Այա-Սոփիայի տաճարի զմբեթի վրա նորից պիտի փայլեր խաչը:

Պոսյոմկինը նպատակ ուներ մի առանձին թագավորություն էլ հաստատել Լիֆլանդիայում, հավակնություն ունենալով ինքը բազմել այդ նոր թագավորության գահի վրա:

Բայց կար մի այլ կործանված գահ էլ. դա հայկական իշխանության գահն էր, որի վերականգնման համար հանգամանքները սկզբում միանգամայն բարեհաջող են դասվորվում:

Մեր նկարագրած ժամանակաշրջանում Հնդկաստանի ու Եվրոպայի ծովային առևտրական ճանապարհն անապահով էր դարձել Ֆրանսիացիների և անգլիացիների միջև մղվող երկարատև պատերազմների հետևանքով, դրա համար էլ Հնդկաստանից ապրանքները դեպի Եվրոպա սկսեցին ուղղվել նախ ցամաքային ճանապարհով մինչև Կասպից ծովը, ապա այս ծովով մինչև Աստրախան, իսկ այստեղից էլ դարձյալ ցամաքային ճանապարհով մինչև Պետերբուրգ ու նորից ծովով դեպի Եվրոպա:

Ռուսաստանը շուտով նկատում է այս նոր առևտրական ճանապարհի կարևորությունը, բայց այն շահավետ դարձնելու համար անհրաժեշտ էր տիրել ամբողջ Կասպից ծովին ու նրա հարավային ափերին, որպեսզի ապահով լիներ երթևեկությունը: Պետրոս Մեծի ժամանակ ռուսները մի անգամ արդեն սիրել էին այդ ափերին, որ սակայն նորից վերադարձվել էր Պարսկաստանին նրա հաջորդների օրոք: Եվ ահա Եկատերինա Բ կայսրուհու օրոք նորից է բարձրանում այդ ափերին տիրելու խնդիրը: Այս առնչությամբ ռուսաց կառավարությունը միտք է հղանում պարսկական լճի տակից ազատագրել հայերին ու պատմական Հայաստանի հողի վրա հայկական իշխանություն հաստատել ռուսաց պետության հովանավորության ներքո, պայմանով որ հետզհետե ընդարձակվեն նրա սահմանները: Այդ իշխանության կո-

րիզն արդեն կար հանձնառու խամսայի մելիքությունների կամ Ղարաբաղի հինգ մելիքությունների— Գյուլիստանի, Զրաբերդի, Դիզակի, Վարանդայի և Խաչենի: Պատերազմի դեպքում այս մելիքությունները հարևան Սիսիանի ու Ղափանի հայերի հետ միասին կարող էին 10 հազարից ավելի մարտիկ հանել, որ այն ժամանակվա համար պատկառելի թիվ էր: Ռուսաց կառավարությունը, այն համոզումն ուներ, որ հայերը ոչ միայն կարող են զարկ տալ առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը, այլ և որպես հուսալի տարր, Պարսկաստանից գրավվելիք երկրամասերում ի վիճակի կլինեն ապահովելու խաղաղությունն ու անվտանգությունը:

Այսպիսով նախատեսվում էր, որ Ղարաբաղի մելիքությունները սկզբնական շրջանում պետք է հենարան ծառայեին ստեղծվելիք հայկական թագավորության համար, որի սահմանները հետագայում պիտի ընդարձակվեին: Այդ մելիքությունները սկզբում կարիք կզգային ռուսական զորքերի օժանդակության, իսկ հետո, երբ տեղացի զինվորները ռազմական պատրաստություն ձեռք կբերեին, հնարավոր կլիներ հետզհետե նվազեցնել ռուսական զորքի թիվը: Պատերազմի դեպքում նորաստեղծ հայկական պետությունը կարող կլիներ 60 հազար զինվոր հանել ազատարար Ռուսաստանին օգնելու համար Պարսկաստանի ու Թուրքիայի դեմ մղվելիք կռիվներում, քանի որ սկզբից էլ որոշ էր, որ հայկական պետությունը Ռուսաստանի բարեկամներին պետք է ճանաչեր որպես բարեկամ, իսկ թշնամիներին որպես թշնամի:

VII

Ռուսաց կառավարությունը, նախապատրաստվելով Անդրկովկաս արշավելու, 1780 թվին Աստրախան է ուղարկում նշանավոր զորավար Սուվորովին՝ մանրամասն տեղեկություններ հավաքելու համար: Նախքան Աստրախան ուղևորվելը Սուվորովը Պետերբուրգում մի քանի անգամ տեսակցություն է ունենում Հովսեփ Արղությանի և Հովհաննես Լազարյանի հետ, որոնք նրան մանրամասն ու ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդում ինչպես Պարսկաստանի, այնպես էլ Արևելահայաստանի ու Ղարաբաղի մելիքությունների մասին:

Սուվորովը մոտ երկու տարի Աստրախանում մնալուց և Պարսկաստանի ու Անդրկովկասի մասին բազմաթիվ նյութեր ու տեղե-

կուսիցներ հավաքելուց հետո վերադառնում է Պետերբուրգ: 1781 թվին Սուվորովին փոխարինում է կոմս Վոյնովիչը, որը մի առանձին կարևոր գործ չի կատարում:

1782 թվին իշխան Գ. Պոտյոմկինը իր ազգական գեներալ Պավել Պոտյոմկինին նշանակում է Հյուսիսային Կովկասի կառավարիչ: Վերջինս սկսում է բանակցություններ վարել Ղարաբաղի մեծիքների հետ՝ հուսադրելով նրանց: Այդ նույն թվին էջմիածին է գալիս դոկտոր Հակոբ անունով մեկը, որը Ղուկաս կաթողիկոսին է հանձնում Գ. Պոտյոմկինի ուղարկած նամակն ու ընծաները: Դոկտոր Հակոբը խորհրդակցություն է ունենում կաթողիկոսի հետ: Կաթողիկոսը նրան հայտնում է, որ Հովսեփ արքեպիսկոպոսի և Հովհաննես Լազարյանի գործունեությունը միանգամայն համապատասխանում է իր մտադրություններին և որ ներքաջ իր ներկայացուցիչներն են հանդիսանում ռուսաց արքունիքում:

Հյուսիսային Կովկասի կառավարիչ գեներալ Պ. Պոտյոմկինը, օգտվելով վրաց Հերակլ թագավորի աննախնայնության վրձակից, որը առաջացել էր մի շարք պատերազմների ու ներքին երկպառակությունների հետևանքով, համոզում է նրան մտնել Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Այս առթիվ 1783 թվին Գիորգիևսկ քաղաքում Ռուսաստանի ու Վրաստանի միջև դաշնադրություն է ստորագրվում: Ռուսաց կառավարության կողմից դաշնադրությունը ստորագրում է Պ. Պոտյոմկինը, իսկ Հերակլի կողմից՝ նրա երկու լիազորները: Դաշնադրության ստորագրմանը ներկա էր նաև Արղուսյանը, որը վայելում էր Հերակլի կատարյալ վստահությունը: Այսպիսով Անդրկովկասի միակ քրիստոնյա պետությունը, ընդունելով Ռուսաստանի հովանավորությունը, փաստորեն դուրս է գալիս Պարսկաստանի գերիշխանության տակից:

Հենց այդ ժամանակներն էլ աշխույժ գրագրություն է սկսվում գեներալ Պ. Պոտյոմկինի, Արղուսյանի և Ղարաբաղի մեծիքների միջև: Պետք է ասել, որ Արղուսյանի գործունեության մեջ նշանակալից տեղ է գրավել գրագրությունը, սփյուռնում մի անկյուն էր մնացել, որտեղ հայեր ապրելիս լինեին և Արղուսյանը նրանց հետ գրագրության մեջ մտած չլիներ: Այդ է պատճառը, որ նա միշտ թարմ տեղեկություններ էր ունենում ինչպես էջմիածնից, Ղարաբաղից, Թիֆլիսից, Պարսկաստանից, Թուրքիայից, հատկապես Կ. Պոլսից, այնպես էլ հեռավոր Հնդկաստանից, Ավստրալիայից և այլն: Առաջին հայ պարբերական «Ազդարար» ամսագրում, որը լույս տեսնել սկսեց 1794 թվին Հնդկաստանի

Մադրաս քաղաքում, տպագրվում էին Արղուսյանի նամակները: Արղուսյանը սովորություն է ունեցել իր բոլոր նամակների պատճենները պահելու: Մեզ հասած նամակների թիվը հասնում է 2000-ի, որոնք զետեղված են երեք գրքի մեջ. մի երկու գիրք էլ կորել են: Այս ընդարձակ գրագրությունների շնորհիվ Արղուսյանը կարողանում էր հարուստ նյութեր հավաքել Պարսկաստանում ու Թուրքիայում տիրող դրության մասին: Եվ ամեն անգամ երբ ռուսաց կառավարությունը Արղուսյանի օգնությանն էր դիմում, ապա նրանից ստանում էր իրեն հետաքրքրող բոլոր հարցերի պատասխանները ամենաընդարձակ մանրամասնություններով ու պարզաբանումներով հանդերձ:

Երբ իշխան Գ. Պոտյոմկինը Արղուսյանին խնդրում է մի զեկուցում ներկայացնել Արևելահայաստանի դրության մասին, հատկապես ծանրանալով Ղարաբաղի մեծիքների ունեցած զինված ուժերի թվի, ինչպես և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հեղինակության ու վայելած հարգանքի վրա, ապա նա, իրեն հատուկ եռանդով, ճշտիվ կատարում է հանձնարարությունը: Միաժամանակ, ռուսաց կառավարության առաջարկության հիման վրա, Արղուսյանը գրություններ է ուղարկում Ղարաբաղի մեծիքներին ու Գանձասարի վանքում նստող Աղվանից Հովհաննես կաթողիկոսին, որը վերին աստիճանի հայրենասեր ու ազատության գործին անհունորեն նվիրված մարդ էր: Սա իր աթոռանիստ վանքում մեծիքներին ու բարձրաստիճան հոգևորականներին ժողովի հրավիրելով ծանոթացնում է նրանց Արղուսյանի գրությունների հետ և հորդորում պատրաստ լինել ռուսաց զորքի հետ միասնալու և միասին գործելու համար: Այս ժողովում մեծիքները Արղուսյանին ընտրում են որպես իրենց ներկայացուցիչ ռուսաց արքունիքում և երգվում են կատարել նրա բոլոր առաջարկները: Այս պատմական ժողովը տեղի է ունենում 1783 թվին: Չմոռանա՞ք ավելացնելու, որ Ղարաբաղի հետ միացած էր նաև Արաքսի մյուս ափին գտնվող հայաբնակ լեռնային Ղարադաղը:

Իշխան Գ. Պոտյոմկինը, Արղուսյանի միջոցով ստանալով Ղարաբաղի մեծիքների գրությունը, գեներալ Պ. Պոտյոմկինին կարգադրում է ջարդանակել կապ պահպանել հայ մեծիքների հետ, գրավել Դերբենդը, պաշտոնական անել ու ձեռքակալել Շուշվա Իբրահիմ խանին, որը սևաթիմաբար տիրացել է հայ մեծիքների ժառանգությանը, Ղարաբաղի ու Ղարադաղի երկրամասերում հաստատել հայկական իշխանություն և այսպիսով պայմաններ ստեղծել, որպեսզի ժամանակի ըն-

Հովսեփ կաթողիկոս Արղության

թացքում ռուսաց բարեկամ ուժեղ մի քրիստոնյա պետություն առաջանալ: Այսպիսով, — գրում է իշխան Գ. Պոտյոմկինը Եկատերինա Բ կայսրուհուն, — Ասիայում կրկնակիանալիս մի քրիստոնեական պետություն համաձայն Ձեր կայսերական Մեծության խոստովանելին, որոնք իմ միջոցով հաղորդված են հայոց մեկիքներին:

Գործերն այսպիսի ընթացք էին ընդունել, երբ Շուշվա Իբրահիմ խանը, քաջատեղյակ լինելով հայերի ու ռուսների միջև վարվող բանակցություններին, անակնկալ կերպով պատգամավոր է ուղարկում գեներալ Պ. Պոտյոմկինի մոտ, վերջինիս հաղորդելու, որ ինքը ընդունում է ռուսաց հպատակությունը: Այս մասին իրագեկ է դարձվում իշխան Գ. Պոտյոմկինը, որը վերացնում է խանին ձերբակալելու հրամանը և կարգադրում հարմար աղթով հեռացնել խանին ու նրա տեղը մի հայ կառավարիչ նշանակելու:

Շուշվա խանի այս կեղծ հպատակության մասին Պարսկաստանի մեկիքներն անմիջապես հայտնում են Արղուժյանին և Պ. Պոտյոմկինին, խնդրելով չհավատալ նրան ու խափանել նրա շար գիտավորությունները:

Անդրկովկաս արշավելու համար Աստրախանում երկու տարվա պաշար էր ամբարվել զորքի համար: Ռուսաց կառավարության կողմից առաջարկ է արվում, որպեսզի էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսները ևս միացյալ ուժերով ռուսաց զորքի համար պահանջվող ամեն տեսակի պաշարներ պատրաստեն: Այս առաջարկը սիրով ընդունվում է և նույնիսկ Ղուկաս կաթողիկոսի նման մի մարդ, որը միշտ զգույշ քաղաքականություն էր վարում ու չափավորության սահմաններից դուրս չէր գալիս, 1784 թվ. սկզբին խանդավառ մի նամակ է ուղղում իշխան Գ. Պոտյոմկինին: Այդ նամակում, ի միջի այլոց, նա գրում է. «...Քանզի ահա որչափ ժամանակ է, որ հաստատեալ ես ի քեզ ճշմարիտ և զանկեղծ սէր և գուժ առ քրիստոսաէջ սուրբ աթոռ և առ տառապակիր ազգս մեր, և օգտասիրաբար հոգաս վասն մեր, և այնքան ջանս եղեր մինչև ահա զարդինս մաքուր սիրոյդ և մեծի հոգունակութեանդ վերեցուցեր, զորս սիրելի և հոգևոր որդին մեր Յովսէփ արքեպիսկոպոսն երկարօրէն և պարագայիք ծանուցանէ մեզ ի թուլթու իւր լիալի շնորհակալութեամբք և բազում դուրստութեամբք... Քանզի ահա զքեզ ոմնիմք անխարդախ բարեկամ և խնամակալ մեզ և առաջի աստուածապապակ և գթասիրտ մեծի կայսրուհոյն միջնորդ և բարեխօս վասն մեր: Արդ խնդրեմք ի քումմէ պատուականութենէ, զի որովհետև շուրջիմք գհամարածակութիւն գրել ինչ առ բարձրագոյն մեծութիւն

տիեզերակալ մեծի կայսրուհոյն, վասն որոյ դու քոյովդ լիազոյն խոհմովեալք ի հաստատութենէ մերմէ ի պատեհ ժամու մատուցես առ գերապատուիլին նորին զբան շնորհակալութեան հանդերձ աստուածային առատաձիր օրհնութեամբ վասն բազմակերպ ողորմութեանց և գթութեանց իւրոց, զորս ոմնի առ մեզ և առ մերայինս ամենեանս, և ևս յայտնի կացուցես նմա զյուլիազոյն տենչմունս և զյօժարութիւն մեր առ առաջագրեալ իրականութիւն իւր, որ ի փրկութիւն մեր և մերազնէից, իսկ և զսէր քո կատարեալ և զխնամազ բազմադիմի մի՛ երբէք պակասեցուցես ի մէնջ և յազգէս մերմէ և ի սբբոյ աթոռոյս և ի հոգևոր որդւոյ մերմէ ի Յովսէփայ արքեպիսկոպոսէն, այլ մանաւանդ աճցուցես և առաւելացուս...»:

Արշավանքը նախատեսվում էր սկսել 1784 թվ. ամռանը: Ավելացնենք այստեղ, որ Գիորգիևսկի դաշնադրության համաձայն, ռուսաց երկու զոմարտակ, գնդապետ Բուրնաշովի հրամանատարությամբ, 1783 թ. նոյեմբերին արդեն մտել էր Թիֆլիս:

Գալիս է 1784 թվ. ամառը, բայց ռուսաց զորքը Աստրախանից դեռ չի շարժվում: Ծանր օրեր էր ապրում Արղուժյանը, բայց դեռ շարունակում էր հուսադրել մեկիքներին: Վերջիններս տեսնելով, որ գեներալ Պ. Պոտյոմկինի խոստումը չի կատարվում, նորից դիմում են Արղուժյանին, խնդրելով շտապեցնել ռուսաց զորքի արշավանքը: Միաժամանակ նրանք մի պատգամավոր են ուղարկում գեներալ Պ. Պոտյոմկինի մոտ՝ հայտնելու, որ արշավելու համար ժամանակը շատ հարմար է և որ իրենք պատրաստ են հինգ հազար ձիավոր և հետևակ ընտիր զինվորներ միացնել ռուսաց զորքին ու կարճ ժամանակով խորտակել Իբրահիմ խանի զորությունը: Իսկ պարենի համար պատգամավորը վստահեցնում է գեներալ Պոտյոմկինին, ասելով որ ռուսաց զորքը ոչ մի նեղություն չի քաշի, քանի որ հայերի մոտ մեծ պաշար կա ամբարված:

Արղուժյանը Աստրախանից ուղևորվում է Ղզլար՝ գեներալ Պ. Պոտյոմկինի հետ անձամբ տեսնվելու համար, իսկ իշխան Գ. Պոտյոմկինին կամ ճշայոց խնամակալին, ինչպես սովորություն ուներ նա կոչելու իշխանին, մի քանի նամակներ է գրում, որոնցից մեկի մեջ, գրված 1784 թ. սեպտեմբերին, ի միջի այլոց կան հետևյալ տողերը. «Նորին (հայերին) ազատութիւն պատճառեցէք, ձերդ պայծառափայլութիւն, եղէք պատճառ, որ մեծ կայսրուհու սրբազնագոյն պատկերը դրօշմով Արարատի սրտում իբրև հուշարձան ամբողջ աշխարհի համար և թող անդադար բարբառեն բոլոր ազգերը, թէ սա

է հույների փրկիչը, և փառաբանեն ձեր պայծառափայլութեան անունը յաւիտեանս:

Իշխան Պոտյոմկինը դիմելով Արղությանին ցանկություն է հայտնում, որ հայերի կողմից իր մոտ ուղարկվի Արեւյահայաստանի գործերին մոտիկից ծանոթ մի մարդ, իսկ էջմիածնի ընդհանրական կաթողիկոսի կողմից էլ պաշտոնական դիմում արվի ռուսաց արքունիքին: Համաձինս ում Ստեփան Դավթյանի գտնվում է մի այդպիսի մարդ, որը ուղևորվում է իշխանի մոտ, իսկ Ղուկաս կաթողիկոսի պես զգուշ հայրապետն էլ կատարում է նշված ցանկությունը:

Ռուսական զորքի առաջխաղացումը զանազան պատճառներով ուշանում է: Օգտվելով այդ հանգամանքից Անդրկովկասի տեղական խաները նորից զուլիս են բարձրացնում: Թուրքիան, այդ խաներին իր կողմը դրավելու նպատակով, սկսում է սիրաշահել նրանց: Միաժամանակ զուլիս են բարձրացնում նաև Կովկասի լեռնականները: Թիֆլիսում գտնվող ռուսական հրկու գումարտակի զրոթյունը կրիտիկական է դառնում:

Շուշվա Իբրահիմ խանը իր կուտակած ամբողջ զայրույթը թափում է հայերի գըլխին, ինչպես որ ճիշտ գուշակել էին Ղարաբաղի հայ մելիքները: Խանը մելիքներից երեքին խաբեությամբ իր մոտ կանչելով, երկուսին բանտարկում է, իսկ երրորդին էլ աքսորում Պարսկաստան: Ապա խանը կողոպտում է Ղարաբաղի պատմական մեծ օջախը՝ Գանձասարի վանքը, իսկ Հովհաննես կաթողիկոսին էլ ձերբակալում, բերում Շուշի, բանտարկում ու վերջում էլ թունավորում: Այսպիսով երկարատև պատրաստություններից հետո վիժում է հայկական պետությունն ստեղծելու ծրագիրը:

VIII

Ինչպես է անդրադառնում այս բոլորը հայրենասեր Հովսեփի Արղությանի վրա: Նա, իհարկե, խորապես ցավում ու վշտանում է, բայց չի ընկճվում և շարունակում է դարձյալ բանակցություններ վարել թե՛ իշխան Գ. Պոտյոմկինի և թե՛ գեներալ Պ. Պոտյոմկինի հետ և նույնիսկ հանձն է առնում անձամբ Ղարաբաղ գնալ ու տեղում անհրաժեշտ կարգադրություններ անել:

Տարիներ են անցնում. վրա է հասնում 1787 թվականը. ռուսաց հարաբերությունները Թուրքիայի հետ բարդանում են և հանգում պատերազմի: Բուրնաշովը հրաման է ստանում իր հրկու գումարտակով անմիջապես թողնել Թիֆլիսը ու Ռուսաստան վերա-

դառնալ: Անդրկովկասում ծանր դրություն է ստեղծվում, տեղական արյուճուղատ խաների սանձարձակություններին չափ ու սահման չրկար, մանավանդ Ղարաբաղում, որը զրկվել էր իր մելիքներից: Թեպետ Շուշում բանտարկված հրկու մելիքներին հաջողվում է փախչել սկզբում Գանձակ, իսկ հետո Թիֆլիս, բայց ժողովուրդը անպատմելի զրկանքներ էր կրում:

Ցանկանալով մխիթարել ու հուսադրել Վրաստան ապավինած հրկու մելիքներին, 1788 թվի փետրվարին Արղությանը նրանց ուղղած նամակում խորհուրդ է տալիս դիմել իշխան Գ. Պոտյոմկինին, թե՛ դիտմաբ զխնամակալութիւն պայծառափայլութեան ձերոյ զոր յառաջ ունէիք առ մեզ, այնույուսով և մեք զհետ եկաք կամաց ձերոց, հաստատով ճշմարտութեան, որ ողորմած կայսրուհին ի ձեռն խնամակալիդ մերոյ կամեցաւ ժողովել զմեզ ի հեթանոսաց ընդ հովանեաւ խնամոց իւրոց... այժմ թողույն ձեր զմեզ ի ձեռաց, կոխան եղաք թշնամեաց, տարագիր ի հայրենեաց և իշխանութեանց և բաժանեալ ի յամենայն ընտանեաց և բարեկամաց իբրեւ զհաւ փրծեալ ի որսողաց, գիմեալ եմք առ նորին կայսերական բարձրութիւն զանձինս մեր միայն ապրեցուցանելով. իսկ բոլոր քրիստոնէութիւնն, որ ընդ ձեռամբ մերով էր, ի կորուստ մատնելով. վասն որոյ մեծաւ թախանձանօք ի խնամակալութենէ պայծառութեանդ, յիշեալ յառաջին այցելութեանդ և այժմուս տառապանքն մեր փոխանակ հանգստութեան և այց արա մեզ փրկել զայնքան բաղձութիւն քրիստոնէից, որք ի նանիր կրեն տառապանս և իզուր արքեանս զբաժակ բարկութեան թըշնամեացն ձերոց անցանի առ մեզ, եթէ ոչ յառնէք թթութեամբ և ոչ հասալէք մեզ յօգն ի կարճ միջոցի, ոչ թէ մեք միայն, այլ և ազգն մեր և Երկիրս Վրաց հանկուցին ի յետին տառապանս, զի որպէս շուրջ եղեալ թշնամիքն միաբանեալ ընդ միմեանս՝ պատրաստին բառնալ ի միջոյ զքրիստոնեայս մերո:

Հովսեփի Արղությանը դեռ ամեն բան կորած չէր համարում: Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմի ժամանակ գտնվելով իշխան Գ. Պոտյոմկինի բանակում, նա շարունակ հայկական պետականության վերականգնման միտքն է արծարծում և այդ ուղղությամբ ծրագրեր կազմում, առաջարկություններ անում: Նա կազմում է այն դաշնադրության ընագիրը, որ պիտի կնքվեր Ռուսաստանի և նոր ստեղծվելիք հայկական պետության միջև. այստեղ մանրամասն հիշատակված էր, թե ինչպիսի հարաբերություններ պիտի պահպանվեն հրկու պետություն-

ների միջև, որքան պետք է լինի հայոց զորքի թիվը՝ արտաքին թշնամիներից պաշտպանվելու համար, ինչպես պետք է անարգել առևտուր կատարվի երկու երկրների միջև։ Նախատեսվում էր որ թագավորը հայ կամ ռուս լինի, միայն վերջին դեպքում նա պետք է հայադավանություն ընդուներ։ Ծնթադրվում էր մայրաքաղաքը դարձնել Վաղարշապատը։

Դաշնադրության բովանդակությունը արժանանում է իշխան Գ. Պոտյոմկինի հավանությանը, որը, ինչպես մեկ անգամ էլ ասինք, ցանկություն ուներ բազմելու այս նոր ստեղծվելիք պետության գահի վրա, բայց, ինչպես տեսանք, նա 1791 թվին վախճանվեց։

IX

Իշխան Գ. Պոտյոմկինի մահից հետո Եկատերինա Բ կայսրուհու պալատում սկսում է մեծ դեր խաղալ կոմս Պլատոն Զուբովը, որը Նուրկան սիրահար էր մեծ ծրագրեր կազմելու, նույնիսկ Հնդկաստան արշավելու։

Բայց Անդրկովկասում մեկը մյուսից ավելի զարհուրելի դեպքեր էին տեղի ունենում. խաների սանձարձակություններին ավելանում է մի նոր աղետ. Իրանի նոր շահ Աղա Մահմադ խանը Անդրկովկաս է արշավում վրաց Հերակլ թագավորին պատժելու համար, որ դուրս էր եկել Պարսկաստանի գեր-իշխանության տակից ու Գիրգիլեկի դաշնադրությամբ մտել Ռուսաստանի հովանավորության տակ։ Ավելորդ է հիշել այն գազանությունները, որ Աղա Մահմադ խանի զորքերը գործադրում էին ամենուրեք։ Ոչ մի դիմադրության չհանդիպելով, բռնակալը 1795 թվի սեպտեմբերին մտնում է Թիֆլիս ու այն ավերակների կույտի վերածում։ Վերադարձին տասը հազարից քվելի հայ ու վրացի գերիներ է տանում Պարսկաստան, մեծ մասամբ գեղանի աղջիկներ ու պատանիներ։

Թիֆլիսի ավերման ժամանակ Արղությանը գտնվում էր Գրիգորիոսյուղում։ Այստեղից նա մի ցավակցական գրություն է գրում Հերակլին և հուսադրում Ռուսաստանից սպասվող մոտալուտ օգնությամբ։ Միևնույն ժամանակ Պլատոն Զուբովի ուղարկված զորավորելով Վրաստանի ու Հայաստանի ողբերգական կացության վրա, Արղությանը իր կողմից առաջարկում է Անդրկովկաս կատարելիք արշավանքը սկսել Դերբենդի ու Բազվի վրայով։

Այս անգամ ռուսաց արքունիքն ափելի տրագ է շարժվում։ Եկատերինա Բ կայսրուհին ընդունելով Արղությանի ծրագիրը և նկատի առնելով նախկինում նրա մատուցած անգր-նահատելի ծառայություններն ու լավատեղ-

յակությունը Անդրկովկասի գործերին, առաջարկում է ուղեկցել ռուսական բանակին դեպի Անդրկովկաս կատարելիք արշավանքի ընթացքում։ Բանակի հրամանատար է նշանակվում Պլատոն Զուբովի եղբայր Վալերիան Զուբովը, թեպետ Արղությանի ցանկությունն էր Սովորովյին տեսնել արշավող զորքերի գլուխն անցած։ Ձնայած իր հիվանդության, Արղությանը ոգևորված այն բանով, որ իր վաղուց փափայած իղձերը վերջապես պիտի կատարվեն, կայսրուհու առաջարկությունը ստանալուն պես մեկնում է Վ. Զուբովի մոտ, որը նրանից բազմազան տեղեկություններ է ստանում Անդրկովկասի դրության մասին։

Արշավանքը սկսվում է Արղությանի առաջարկած Դերբենդ—Բազու ուղղությամբ. 1796 թվի ամռանը ռուսները առանց որևէ արգելքի գրավում են Դերբենդն ու Բաքուն։ Դերբենդը գրավելուց հետո Արղությանը ոգևորված մի կոշով դիմում է տեղացի հայերին, հիշեցնելով անցյալում նրանց կրած ծանր ու զարհուրելի տառապանքները մահմեդական իշխողների լծի տակ։ Այս կոշում նա գրում է. «...Այժմ ամենաբարձրալ Աստվածը լսեց ձեր աղոթքները, շմերժեց ձեր իր բարեբար հովանավորությունը, շարժեց ամենաողորմած կայսրուհու սիրտը՝ ձեր նեղիչների ձեռքից ազատելու և ձեր արտասուքները ցամաքեցնելու համար։ Ընդունելով ձեր իր մայրական հովանու և գալիստնի տակ, նա պիտի պահպանե ձեզ խաղաղության և հանգստության մեջ, ինչպես որ դուք եք ուզում։ Եվ այսպես, չքացավ խավարը, հեռացան ձեր նեղիչները, վերջացան նրանց ուժը և քարաբորոտական իշխանությունը քաջ պայծառափայլ կոմս Վալերիան Զուբովի միջոցով, որ մեր ազգի ճշմարիտ բարեբարն է, ինչպես դուք այս տեսաք իրապես։ Ուստի շընորհավորում եմ ձեր ազատությունը և շնորհակալություն եմ հայտնում Աստծուն, որ այս բանը տեղի ունեցավ առանց արյունահեղության և կորուստների՝ ձեր կողմից։ Հանձնարարում եմ առհասարակ բոլոր քաղաքացիներին և գյուղացիներին, քահանաներին և աշխարհականներին լինել զգույշ և, մոռացության տալով ձեր կրած բոլոր հարստահարությունները, անձնվիրաբար վերաբերվել կայսերական գահին և ձեզ ազատող կոմսի հրամաններին։ Քաղաքացիներ, ձեր ջանացողություններով ապացուցեք, որ կարող եք լինել արժանավոր քաղաքացիներ, թե պարտավոր եք արդար վաստակով և երկրագործությամբ. իսկ դուք, որ ունիք քաջ և պատերազմական ոգի, կարող եք ձեր քաջությունը ապացուցել ձեր հավատարմու-

թյունը և անձնվիրությունը, և այդպիսով արժանանալ կոմսի վստահության, որպիսովի նա, գոհ մնալով ձեր վարմունքից, զեկուցանեալ մասին նորին կայսերական մեծության: Եվ այսպես, դուք, որ ամբողջ հայ ազգից առաջինն եք, որ տեսաք փրկությունը և վաշելում եք նրան, աշխատեցեք լինել միաբան և գործով ապացուցեք ձեր անձնվիրությունն առաջին հրամանատարին և ձեր հավատարմության գործերը թող օրինակ լինեն մեր ազգի այն անդամների համար, որոնք նմանօրինակ ջերմեռանդությամբ սպասում են ցանկալի փրկության... Եվ գուցե, եթե հաճելի լինի Աստծոն, տեսնեմ իմ որդիներին, և այն Աստվածը, որ փրկել ու ուրախացրել է ձեզ, կփրկի և կուրախացնի մեր ազգի մրնացած մասը և այլ ևս ձեզ չի մատնի մեր նեղիչների ձեռքը: Թող բացվեն ձեզ համար երջանկության դռները և թող Ամենաբարձրը ձեր ալիքի և ալիքի ամրացնի ձեր զորավարի բազուկը և ինչպես բացված են Դերբենդի դռները, այնպես էլ բացվեն ձեր Հայաստանի դռները:

Այնուհետև Շամախու, Նուխու և Ղաթաբաղի խաները Արդուսյանի հորդորանքով, առանց որևէ դիմադրության, անձնատուր են լինում: Պետք է այստեղ հիշել և այն մեծ ծառայությունը, որ Արդուսյանը այդ ժամանակ մատուցում է ռուսաց բանակին. Արդուսյանը իր գրովություններով, երբեմն էլ անձամբ, հորդորում էր հայ գյուղացիներին հաց, ուտելիք մատակարարել ռուսաց բանակին: Ժողովուրդը անտրտունը լսում էր իր հոգեկոր հովվին ու սայլերով պարենամթերք հասցնում ռուսաց բանակին, որի համար զորահրամանատարները ջերմ շնորհակալություն էին հայտնում Արդուսյանին:

Արդուսյանի ջանքերի շնորհիվ Գանձակին էլ առանց արյունահեղության հանձնվում է ռուսներին:

Ապա գլխավոր հրամանատարը մի ղորաբաժին է առանձնացնում Թիֆլիսի համար. Արդուսյանը այս զորաբաժնի հետ մտնում է Թիֆլիս, որը մի տարի առաջ ավերվել էր Աղա Մահմադ խանի կողմից: Բայց հանկարծ մի դեպք է չիք է դարձնում բոլոր ձեռք բերված հաջողությունները: 1796 թվի աշնանը Եկատերինա Բ կայսրուհին վախճանվում է, իսկ նրա հաջորդ, նոր կայսր, Պավլի հրամանով Անդրկովկասում գտնված բոլոր ռուս զորքերը շտապ կարգով կանչվում են Հյուսիսային Կովկաս: Եվ այսպիսով ամբողջ Ան-

դրկովկասը նորից բախտի քահանայքին է մատնվում: Նահանջող ռուս զորքերի հետ Դերբենդի կողմերից Ռուսաստան են գաղթում 500 հայ ընտանիք, որոնք Հյուսիսային Կովկասում հիմնում են Ս. Խաչ քաղաքը:

X

Գանձակից Թիֆլիս անցնելով Արդուսյանը քաղաքը գտնում է բոլորովին ավերված վիճակում. նա մխիթարում է քաղաքացիներին և որոշ օժանդակություն է ցույց տալիս եկեղեցիները նորոգելու և իրենց կարիքները հագալու գործում:

Այնուհետև նա ուղևորվում է Պետերբուրգ, որ տեսնում է քաղաքական իրադրությունը բոլորովին փոխված. այլևս խոսք չէր լսվում հայկական քրիստոնյա պետություն ստեղծելու մասին: Գանձակ ապավինած և ապա Թիֆլիսում բնակություն հաստատած հայ մեկիքները նույնպես հարց չեն բարձրացնում իրենց իշխանությունը Ղարաբաղում նորից վերահաստատելու մասին, այլ աշխատում են ժողովուրդին հանել Ղարաբաղից, գաղթեցնել Ռուսաստան ու այնտեղ շարունակել իրենց իշխանությունը: Մեկիքներին հաջողվում է միայն ժողովուրդի մի մասին տեղավորել Ղազսիսում և նրա հարսից շրջաններում:

XI

1797 թվին Աղա Մահմադ խանը նորից արշավանք է կազմակերպում դեպի Անդրկովկաս, ահ ու սարսափի մատնելով քրիստոնյա հայերին ու վրացիներին: Արդուսյանը, որ Հովհաննես Լազարյանի շնորհիվ նորից հեղինակություն էր ձեռք բերել Պավլի կայսրի արքունիքում, աշխատում է համոզել, որ ռուսաց օժանդակ զորքեր մտցվեն վրաստան, բայց սկզբում հաջողություն չի ունենում: Աղա Մահմադ խանը այդ նույն թվին էլ սպանվում է Շուշում, բայց երաշտն ու ժանտախտը սարսափելի ավերումներ են տանալով նրան: Հաջորդ 1798 թվին վախճանվում է վրաց ժերոնի Հերակլ Խաչավորը, որի մահվանից հետո քահանաառանգության համար երկպառակություն է առաջանում վրաց արքունիքում: Թագավորական գահը ժառանգում է հիվանդոտ Գիորգին, որը նույնպես իր երկրի փրկությունը տեսնում էր միայն Ռուսաստանի օգնության

մեջ, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Պարսկաստանի նոր տեր Ֆաթի-Ալի շահի ուղարկած դեսպանները նրանից պահանջում էին ոչնչացնել Գիրոգիսի կաշնադրությունը և Պարսկաստանին ենթարկվել: Գիրոգիս օգնության է կանչում Ռուսաստանին և այս անգամ Պավել կայսրը որոշում է ռուսական զորք մտցնել Վրաստան: Արդյունքում ջանք էր խնայում արագացնելու այդ օգնությունը և վերջապես միայն 1799 թվի սկզբին ռուսական մի գունդ մտնում է Թիֆլիս: Մի տարի անց վախճանվում է Գիրոգի թագավորը և հենց այդ ժամանակ էլ, 1800 թվի դեկտեմբերին, Վրաստանը միանում է Ռուսաստանին, կազմելով նրա բաղկացուցիչ մասը:

XII

1799 թվի դեկտեմբերի վերջերին էջմիածնում վախճանվում է Ղուկաս կաթողիկոսը: Հուղարկավորությունից հետո, ըստ այն ժամանակվա սովորության, Մայր Աթոռի միաբանությունն անմիջապես ժողով է գումարում՝ կաթողիկոսական թեմաները առաջադրելու համար: Ընտրելիներ են հայտարարվում Կ. Պոլսի Դանիել պատրիարքը և Ռուսաստանի նվիրակ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը: Էջմիածնում պատշաճ գրություն է պատրաստվում Կ. Պոլսի ամիրանների անունով, որի մեջ խնդրվում էր առաջարկված թեմաներից մեկին կաթողիկոս ընտրել և նրա հաստատության համար թուրքաց կառավարությունից հրովարտակ ստանալ: Այս գրությունը Դավիթ եպիսկոպոսի միջոցով ուղարկվում է Կ. Պոլիս:

Բայց ի՞նչպես է պատահում, որ էջմիածնի միաբանությունը կաթողիկոսական թեմաների ցանկի մեջ չի մտցնում իր ժամանակի ամենանշանավոր հոգևորականին՝ Հովսեփ արքեպիսկոպոսին: Մայր Աթոռի միաբանությանը շատ լավ հայտնի էր Արդյունքի բեղմնավոր գործունեությունը Ռուսաստանում և նրա մասնակցությունը ռուսների անդրկովկասյան արշավանքներին: Թուրքաց ու պարսից կառավարություններին և Անդրկովկասի խաներին շատ լավ հայտնի էր Արդյունքի անչափ ռուսասիրությունը ու Ռուսաստանին նվիրված լինելը, նրա շահերին ծառայելու պատրաստակամությունը: Հայ ժողովուրդը համարյա ամբողջությամբ ապրում էր այդ երկու մահմեդական պետությունների տիրապետության տակ: Արդ ինչ պատիժ կլիներ Մայր Աթոռի միաբանների և

ամբողջ հայ ժողովրդի համար, իմն Արդյունքանի նման մի անձնավորություն կաթողիկոս ընտրվեր ու բազմեր էջմիածնում, որը գտնվում էր պարսից տիրապետության տակ և անմիջապես ենթարկվում էր նրանի բռնակալ սարդարին: Այսպես էր մտածում էջմիածնի միաբանությունը և այդ պատճառով էլ ընդհանուր ազգի շահերի համար լինասակար համարում Արդյունքանի կաթողիկոսությունը: Բազմադարյան դառը փորձը սովորեցրել էր զգույշ քաղաքականություն վարել՝ տիրողների ավելորդ բռնություններից խուսափած լինելու համար:

Սակայն հանգամանքներն այնպես են դասավորվում, որ Մայր Աթոռի միաբանությունը ստիպված է լինում իր կամքին հակառակ ուղղություն վերցնել: Հենց որ Թիֆլիսում իմանում են Ղուկաս կաթողիկոսի մահվան և Դանիելին ու Եփրեմին ընտրելիների ցուցակի մեջ մտցնելու և այդ առթիվ Կ. Պոլիս առանձին գրություն ուղարկելու մասին, իսկույն տեղի ազդեցիկ հայերը էջմիածնի միաբանությանը հայտնում են, որ իրենց միակ ընտրելին Արդյունքան է: Գործն ավելի է բարդանում, երբ վրաց Գիրոգի թագավորը, Հովսեփ արքեպիսկոպոսի բարեկամն ու կողմնակիցը, կտրուկ կեղտով պահանջում է էջմիածնի միաբանությունից անպատճառ Արդյունքանին կաթողիկոս ընտրել և իր պահանջին ույժ տված լինելու համար էլ մի շարք սպառնալիքներ է կարդում: Հովսեփ ընտրությանը կողմնակից էր նաև Թիֆլիսում գտնվող ռուս զորքի հրամանատարը, որը իր այս ցանկության մասին տեղեկացնում է էջմիածնի միաբանությանը: Այս բոլոր պահանջների առաջ տեղի տալով, միաբանությունը նոր ժողով է գումարում և Եփրեմի փոխարեն առաջադրում Արդյունքանի թեմաներին: Իսկույն այս մասին նոր գրություն է ուղարկվում սուրհանդակ Դավիթ եպիսկոպոսին, որ շտապ Կ. Պոլիս հասցնի:

XIII

Արդյունքանը ինքն էլ մեծ փափագ ուներ կաթողիկոս դառնալու: Հայտնի էր նրա անշափ փառասիրությունը, սակայն, մյուս կողմից էլ կաթողիկոսանալով նա շատ բաներից չէր հրաժարվեր: 27 տարի Ռուսաստանում գործելով նա մինչև իսկ արժանացել էր իշխանական տիտղոսի. նա ցանկալի հյուր էր ինչպես Եկատերինա Բ կայսրուհու ու Պավել կայսրի, այնպես էլ արքունի բոլոր մեծամեծների, բարձրաստիճան պալատական-

ների, զորավարների ու աշուղ մոտ. շատ մարտերում հարաբերության մեջ էր գտնվում ոռա բարձրաստիճան հոգևորականության հետ, ապրում էր իշխանավայել կերպով և հաճախ իր մոտ, որպես հյուր, ընդունում ամենաերևելի անձանց. իշխան Գ. Պատյոմկինը սիրում էր հաճախ այցելել Արդուբյանին ու նրա հետ միասին ճաշել. Արդուբյանի խոսքը ծանրակշիռ նշանակություն ուներ ոռաաց արքունիքում: Մի խոսքով Արդուբյանը վայելում էր այն բոլորը, ինչ որ մի բարձրաստիճան անձնավորություն կարող էր ակնկալել կյանքից:

Իսկ ի՞նչ էր սպասում նրան էջմիածնում, մի աղքատ ու կողոպտված վանք, խեղճ ու ահաբեկված միաբնակություն, աղքատության ծայր աստիճանին հասած, խավարի մեջ խարխալող, թշվառ ժողովուրդ, իսկ որ ամենապիսակորն էր, մի բռնակալ ու ընչաքաղց իշխող, հանձինս Նրեանի սարգարի, որը որպեսի ազդեցության տակ կարող էր կաթողիկոսին նույնիսկ մահ սպառնալ, ինչպես այդ տեղի ունեցավ մեր նկարագրած ժամանակից մի քանի տարի հետո Դանիել կաթողիկոսի հետ, որը մահմեդական մի տոհմի առթիվ ոռաական ջբանշանով սարգարին ներկայանալու համար խիստ նկատողություն է ստանում վերջինիս կողմից. սարգարը սպառնում է երկրորդ անգամ նման ջբանշանով ներկայանալու դեպքում ջբանշանի ժապավենով խեղդել նրան: Արդ ի՞նչն էր գրավում Արդուբյանին իր վարած փառավոր կյանքից հետո ըմպել դառնության այս բաժակը: Միայն փառասիրությամբ չի կարող բացատրվել այս: Մեզ թվում է, որ նա հանուն ավելի վեհ նպատակների համար էր ձգտում կաթողիկոսության: 27 տարվա նրա գործունեության առաջնքը կազմել է հայ ժողովրդին դառն, անտանելի վիճակից հանելու ջերմ փառագր: Հանձն առնելով կրել կաթողիկոսական ծանր լուծը, նա մահմեդական իշխողների հետ ունենալիք փոխհարաբերությունների ժամանակ անշուշտ միշտ պետք է հենվել ոռաաց օգնության վրա, ոռա կառավարության հեղինակավոր ձայնի վրա, որով թերևս հույս ուներ առժամանակ սանձելու Նրեանի սարգարին, իր անմիջական իշխանավորին, ինչպես և մյուս մահմեդական իշխողներին, մինչև որ պայմանները բարենդալաստ կդասավորվեին Արարատյան աշխարհը ոռաաց գործի մոտքն արագացնելու համար, որի համար նա տքնել էր տասնյակ

տարիներ: Նա գեռ ծեր չէր, ընդամենը 57 տարեկան էր և կաթողիկոս դառնալով, դեռ շատ բան կարող էր անել այս ուղղությամբ:

XXV

էջմիածնի միաբանները, լավ ճանաչելով Արդուբյանի բնավորությունը և երկյուղ կրելով, որ նա ապագայում կարող է իրենց նրկատմամբ խստություններ գործադրել առաջին ժողովում կաթողիկոսական թեկնածուների ցանկի մեջ իր անունը շմտցնելու համար, բացատրական նամակներ են ուղղում նրան, որոնք ըստ Օրմանյանի ճառի Յովսէփը ընտրութենէն հրաժարելու, քան թէ կաթողիկոսութիւնը ընդունելու կը յորդորենաւ Այդ նամակներով աշխատում են սարսեցնել Արդուբյանին, նրա ուշադրությունը հրավիրելով սպասվող վտանգի վրա: Այս առթիվ Օրմանյանը գրում է. «...դիտել կուտան, թէ ազգն մեր ըստ մեծի մասին է այժմ ընդ գաւազանաւ տէրութեան Օսմանցոց, և տաւրախտ մասն Հայաստան աշխարհի ընդ խիստ իշխանութեամբ Պարսիցո: Ուստի կ'ըսեն, թէ չունիս կասկած վտանգի առ ամենաազնիւ անձն քո, և առ սուրբ տունս, և առ ազգ մեր, հրամայեսցես եկեսցես ի սուրբ աթոռս ի կաթողիկոսութիւն», բայց կ'եզրակացնեն, որ «թէ երկիցս ի պատճառացն յիշատակելոց, թէ վտանգ լինիցի ջբեղափառ անձինդ, և սրբոյ աթոռոյս, և ազգի մերում, և չը կամիցես գալ, առ այն ոչ կարեմք ձեզ լինել մեղադիրս»:

Արդուբյանը, անկախ նրանից, որ էջմիածնի երկրորդ ժողովում արդեն առաջադրվել էր իր թեկնածությունը, ինքն էլ իր հերթին աշխատում էր, որպեսզի Կ. Պոլսի պատրիարքաբանում ու ընտրող ամիրանների շրջանում իր օգտին տրամադրություն ստեղծվի. այս նպատակով նա բազմաթիվ նամակներ է գրում և ուղարկում Կ. Պոլսի Բացի այդ դիմում է ոռաաց արքունիքի օգնությանը. վերջինս, իր ապագա նպատակների համար անհրաժեշտ համարելով Արդուբյանի կաթողիկոս ընտրվելը, Կ. Պոլսի իր դեսպանի միջոցով թուրքաց կառավարությանը տեղեկացնում է, որ ինքը կցանկանար, որպեսզի Կ. Պոլսի հայերը կաթողիկոս ընտրեին Արդուբյանին: Սա առաջին դեպքն էր, որ ոռաաց կառավարությունը, միջամտություն էր հանդես բերում կաթողիկոսական ընտրության հարցում: Թուրքաց կառավարությունը սիրով կատարում է ոռաաց դեսպանի առաջարկը. նա գիտեր թե ինչ ե-

դանակով կարող է ազդել մայրաքաղաքի հայերի վրա. Արդուժյանի հակառակորդներին ու մանց բանտարկում, ումանց աքսորում, իսկ մնացածներին էլ ահաբեկելով հաջողեցնում է նրա ընտրությունը մայրաքաղաքում և իր կողմից էլ հաստատման հրովարտակ է տալիս ուսաց դեսպանին՝ ընտրյալին հանձնելու համար:

XY

Մնում էր, որ Արդուժյանը էջմիածին ուղեւորվեր, բայց նա դեռ Պետերբուրգում բավականին ուշանում է: 1800 թվի օգոստոսին նա հրաժեշտ է տալիս Պավել կայսրին ու մեկնում մայրաքաղաքից: Ճանապարհին նա կտնդ է առնում Մոսկվայում և Նոր-Նախիջևանում ու սեպտեմբերին Աստրախան հասնելով, այստեղ մնում է մոտ երեք ամիս: Էջմիածնի միաբանները դրում, աղերսում են նրան աճապարել շուտ տեղ հասնել, քանի որ Մայր Աթոռը տասը ամիս շարունակ անտեբուժ էր մնացել:

Դեկտեմբերի կեսերին դուրս գալով Աստրախանից, Արդուժյանը հասնում է Ղզլար և ապա այստեղից, հարյուր կազակի ուղեկցությամբ, Կովկասյան լեռների վրայից անցնելով 1801 թվի փետրվարի 11-ին հասնում է Թիֆլիս, ուր նրան մեծ օւ փառահեղ ընդունելություն է ցույց տրվում:

Հաջորդ օրը Թիֆլիս են հասնում էջմիածնից ուղարկված չորս հրավիրակները, որոնք նորընտիր կաթողիկոսին ներկայանալով, նրան հրավիրում են էջմիածին ս. օծումն ընդունելու և լուսավորչի գահի վրա բազմելու:

Փետրվարի 17-ին Արդուժյանը մեծ հանդիսավորությամբ պատարագ է մատուցանում Վանքի ավագ եկեղեցում՝ վրաց ալրի թագուհու, վրաց իշխանների, վրաց կաթողիկոս Անտոնի (Հերակլի որդին), ռուս հրամանատարների, սպաների, հայ երեւելիների ու խուռն բազմության ներկայությամբ: Պատարագից հետո ընթերցում է Պավել կայսրի

հրովարտակը Վրաստանի միացման մասին ու հորդոր կարդում սիրով ապավինել ուսաց կայսրությանը, որի հովանու տակ բոլորն էլ կարող են ապրել խաղաղ ու ապահով:

Այնուհետև Արդուժյանը պատրաստվում է էջմիածին ուղևորվել: Գնալուց առաջ ցանկություն է հայտնում Թիֆլիսի հռչակավոր հանքային ջրերի բաղնիսներից մեկում լողանալու Գիորգի թագավորի ալրի թագուհին իր արքայական բաղնիսը դնում է նրա տրամադրության տակ: Արդուժյանը սովորակա՞նից մի քիչ ավելի է մնում բաղնիսում և լողանալուց հետո էլ, հարգելով թագուհու հրավերը, գնում է նրա մոտ թեյ խմելու: Թագուհուն հրաժեշտ տալուց հետո գնում է իր եղբոր որդու՝ իշխան Սողոմոն Արդուժյանի տունը, որտեղ և նույն գիշերը հիվանդանում է: Հիվանդությունը գնալով սաստկանում է և 1801 թվի մարտի 9-ի գիշերը Արդուժյանը վախճանվում է, նախապես կարգադրություն անելով, որ իր մարմինը տանեն էջմիածին ու իր ուսուցիչ Սիմեոն կաթողիկոսի կողքին թաղեն, որ և հետագայում կատարվում է:

Այսպիսի անակնկալ վախճան է ունենում այն մարդը, որը ջերմ փափագ ուներ հայության տական գահի վրա բազմելու և, ո՞վ գիտե, Հայ եկեղեցու գլուխ գտնվելով, ի՞նչ մտադրություններ ու ցանկություններ ուներ նա թե՛ Մայր Աթոռի դիրքն ու պատիվը բարձրացնելու, հեղինակավոր դարձնելու և թե՛ մանավանդ մահմեդական ծանր լծի տակ հեծող թշվառ հայ ժողովրդի վիճակը Ռուսաստանի աշակցությամբ բարվոքելու:

Բայց այն, ինչ որ կատարեց նա, միանգամայն իրավունք է տալիս նրան մեր անցյալի խոշոր գործիչների շարքը դասելու: Նրա ամբողջ գործունեությունը մի նպատակ է հետապնդել՝ հայ ժողովրդի բարօրությունը, իսկ հասարակական աճին մի անկեղծ հայ գործչի համար սա է ամենակարևորը:

Աղբյուրներ.—

Մ. Օրմանեան.— Աղգապատում:

Լևո.— Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր:

Լևո.— Հովսեփ կաթողիկոս Արդուժյան:

